

ІСТОРИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТ.: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ*

Поява наприкінці 1953 р. сумнозвісних партійно-ідеологічних документів – постанови ЦК КПРС, Ради міністрів СРСР і Президії Верховної Ради СРСР “Про 300-річчя возз’єднання України з Росією” і “Тез про 300-річчя возз’єднання України з Росією”, схвалених ЦК КПРС, на кілька десятиліть загальмували розвиток української історіографії. За влучним визначенням О.Апанович, ці документи зумовили для українських істориків таку ситуацію, яка нагадувала “казарменні, а скоріше табірні умови: ”крок у бік – стріляю без попередження”¹. Загнані у прокрустове ложе офіційної ідеологічно-політичної доктрини, яка, за задумом її творців, служила обґрунтуванню імперського панування Росії в Україні і водночас колоніального статусу України, переважна більшість українських радянських істориків сприйняла основні постулати “Тез” як безальтернативний напрям досліджень, усвідомлюючи при цьому безперспективність і ще більше особисту небезпеку будь-яких проявів незгоди чи вільнодумства у протистоянні із казенною ідеологією.

З іншого боку, менша частина дослідників розглядала “Тези” в цілому і особливо окремі теоретичні положення на зразок спільності походження “трьох братніх народностей”, формальної рівності “трьох братніх східнослов’янських народів”, “волелюбності та героїчної боротьби українського народу проти поневолювачів” тощо як “певну поступку щодо української точки зору”². А тому в їх очах цей офіційний документ набував значення певного позитивного стимулу, який дозволяв хоча б частково задовільнити свої національні почуття, використовуючи при цьому наявні легальні можливості для наукових досліджень. До цього слід додати, що саме в постсталінський період (середина 50-х – 60-ті роки ХХ ст.) репресії щодо української культури та історіографії дещо послабилися, що сприяло незначному пом’якшенню найбільш одіозних історичних оцінок та інтерпретацій. Саме в цей час формується значний комплекс спеціальної літератури, присвяченої історії Національно – визвольної війни українського народу XVII ст. За підрахунками українського історика Ю.Назаренка, до кінця 80-х років років було захищено 3 докторські, близько 20 кандидатських дисертацій, опубліковано майже 100 монографій і брошур, понад 300 статей³. Можна не погоджуватися з думкою найбільш авторитетного джерелознавця проблем Національно-визвольної війни XVII ст. Ю.Мицика про те, що більшість із цих праць “годиться хіба що на макулатуру”⁴. Проте критичний аналіз такої величезної кількості літератури засвідчує, по-перше, вкрай обмежену і кон’юнктурну проблематику цих досліджень (основні зусилля авторів спрямувалися на висвітлення різних аспектів українсько-російських відносин, історичного значення возз’єднання України з Росією, провідної ролі селянства у війні, класового характеру визвольної боротьби тощо), по-друге, слабкість і тенденційність джерельної бази публікацій, по-третє, відсутність теоретичних розробок й осмислення самих подій і проблем визвольної боротьби українців тієї доби. Іншими словами, відсутність будь-яких наукових концепцій Визвольної війни, оскільки офіційна радянська концепція мала ідеологічно-догматичний характер, не дозволяючи при цьому досліднику виходити за межі її постулатів і безальтернативно обмежуючи його дії переповіданням уже відомих фактів з історії українсько-польської боротьби. У цьому контексті цілком слушною видається

*Продовження. Початок див.: Галичина. – 1998. – № 1; 2000. – № 5 – 6.

думка сучасних російських дослідників про те, що національний історик в умовах радянського новоімперства певною мірою виступав декоративною фігурою, оскільки вже самим фактом свого існування був покликаний демонструвати досягнення радянського соціалізму у вирішенні національного питання⁵.

Тому й не дивно, що вже у процесі підготовки і в ході самого “всенародного святкування” цього “свята дружби і братерства” з’явився цілий ряд праць українських істориків, які апологетично канонізували основні положення “Тез”. Серед них слід виділити праці І.Д.Бойка, В.А.Дядиченка, О.К.Касименка, В.О.Голобуцького, Д.І.Мишка, К.К.Шияна, колективні монографічні дослідження, окремі нариси та статті⁶. Уже самі назви цих публікацій говорять за себе. Витримані в дусі радянського офіціозу вони, головним чином, були присвячені таким проблемам: боротьбі українського народу за возз’єднання України з Росією, історичному значенню возз’єднання України з Росією, з’ясуванню ролі Богдана Хмельницького у визвольній війні, участі у боротьбі трудящих мас як головних рушійних сил визвольної війни, ролі народних мас, зокрема селянства, 300-річчю возз’єднання України з Росією тощо. Як зазначалося згодом в академічному радянському виданні, яке підсумувало розвиток історичної науки в Україні за роки радянської влади (1973 р.), згадані українські дослідники показали своїми працями “цілковиту неспроможність буржуазно-націоналістичної історіографії розглядати розвиток українського народу у відриві від розвитку Росії, применшувати велике історичне значення зв’язків російського і українського народів”⁷. Коментарі, як кажуть, зайві.

Не вдаючись у детальний аналіз цієї літератури, оскільки його зроблено в історіографічних працях Ю.Пінчука та Ю.Назаренка⁸, слід зупинитися на більш значущих здобутках українських істориків цього періоду, які не завжди вписувалися своїми висновками та результатами в офіційні рамки радянської концепції, а інколи й гостро контрастували з нею.

Найменше піддається сумніву і критиці в сучасній українській історіографії творчий доробок таких відомих дослідників історії Визвольної війни, як І.Крип’якевич, Ф. Шевченка, М.Брайчевського, О.Апанович, А.Ткача. Змушені творити свої праці в умовах ідеологічного компартійного диктату, ці дослідники так чи інакше виходили у своїх працях за межі дозволеного, розширюючи проблематику і заглиблюючись у сутність тогочасних процесів. Зокрема, першим в українській історіографії дисертаційним дослідженням, присвяченим становленню державного ладу і суспільного устрою України в середині XVII ст., стала праця А. Ткача. І хоч автор підходив до аналізу державотворчого процесу з юридичної точки зору, тим не менше на його оцінках і висновках суттєво позначилися впливи історичної методології та класового підходу у дослідженні політичного устрою і становленні нової правлячої еліти. Дослідник помилково вважав, що козацька старшина і українська шляхта, яка взяла участь у війні на боці повсталого народу, зайняли місце і перебрали у свою власність маєтності вигнаних польських магнатів, тим самим зберігши у недоторканому вигляді стару феодально-кріпосницьку систему і змістивши акценти у суспільному устрої тогочасної України⁹.

Загалом проблема формування української державності у період Хмельниччини в силу суб’єктивних причин так і не стала в радянській історіографії предметом окремого комплексного наукового дослідження. Більше того, навіть у порівнянні з коротким курсом історії України, який побачив світ у 1941 р. і в якому говорилося про українську державу Б.Хмельницького як доконаний факт, хоч і в класовому сенсі¹⁰, усі наступні після виходу “Тез” узагальнюючі видання з української історії трактували політичні процеси в Україні середини XVII ст. лише як “формування елементів української державності”, а саму війну – як каталізатор цього процесу¹¹.

Попри всі перепони найвагоміший внесок у вивчення цієї проблеми було зроблено академіком І.Крип’якевичем. Навіть у спотвореному цензором першому

виданні монографії “Богдан Хмельницький”(1954 р.) ученому вдалося комплексно дослідити зміни, які відбулися у соціально-економічному і політичному становищі України в середині XVII ст.¹² Створюючи за допомогою обширної джерельної бази цілісний портрет українського гетьмана як державного діяча, талановитого полководця, гнучкого політика і дипломата, І. Крип’якевич змальовує водночас не тільки яскраву картину військових баталій та всенародної боротьби, а й заглиблюється у сутність процесів, що відбувалися всередині українського суспільства. Цінними є його висновки про суттєві зміни, які сталися в ході війни в системі землеволодіння¹³, про взаємовпливи соціальної і національно-визвольної боротьби та внутрішньої політики гетьманського уряду¹⁴, про життєспроможність молодой української держави¹⁵.

Помітним досягненням української історіографії цього періоду стала поява фундаментальної монографії Ф.П.Шевченка “Політичні та економічні зв’язки України з Росією в середині XVII ст.”(1959 р.). Опираючись на вагому джерельну базу, вчений комплексно дослідив українсько-російські взаємини у контексті політичних та соціально-економічних зрушень, що відбувалися в Україні у ході Національно-визвольної війни. Досліджувані Ф.Шевченком проблеми виходили далеко за межі самої назви праці, яка радше виконувала функції заборона перед цензурою. Це, насамперед, спроба з’ясувати вплив політичної боротьби на діяльність гетьманського уряду, намагання ґрунтовно розібратися із соціально-економічними підвалинами Української держави, яку дослідник характеризував як аристократично-олігархічну республіку, процес переростання антифеодальної боротьби у селянську війну тощо¹⁶. Сміливим, як на той час, але обґрунтованим виявилось твердження Ф.Шевченка про те, що російський царський уряд у першій половині Визвольної війни проводив двозначну політику щодо України, ставився до неї з явною недовірою і не хотів надавати воєнної допомоги. До того ж дослідник використовував у своїй праці поряд із єдино дозволеним терміном “возз’єднання” термін “приєднання України до Росії”, чим накликав на себе вогонь партійної критики у журналі “Комуніст України”. Але головний концептуальний висновок праці, на думку відомої дослідниці О.Апанович, стосувався проблеми покозачення – унікального, тільки Україні притаманного історичного явища. Суть його зводилась до того, що в середині XVII ст. в результаті цього процесу козаки становили половину населення України¹⁷. Загалом же перу Ф.П.Шевченка належать близько трьох десятків публікацій, присвячених добі Хмельниччини.

Певним досягненням у вивченні окремих проблем Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького можна вважати праці О.Апанович¹⁸, В.Голобуцького¹⁹, О.Компан²⁰, В.Легкого²¹. Проте жодна з них не стала визначальною у подальшому дослідженні історії Національно-визвольної війни. Такою працею став блискуче написаний у 1966 р. за завданням директора Інституту історії АН УРСР К.К. Дубини і редакції “Українського історичного журналу” нарис молодого, але досить відомого вже у той час історика М.Ю. Брайчевського під риторичною назвою “Приєднання чи возз’єднання? (критичні замітки з приводу однієї концепції)”. За задумом замовників дана робота мала служити обґрунтуванням основних положень концепції, офіційно схваленої найвищим у країні органом політичного диктату – сумнозвісних “Тез” ЦК КПРС. Однак, результат виявився кардинально протилежним. У своїй праці М.Брайчевський піддав гострому критичному аналізу офіційну концепцію Визвольної війни. Це був не просто мужній вчинок українського історика, який прагнув бути об’єктивним у своїх судженнях. Він добре усвідомлював, чим це може для нього повернутися. І хоча стаття так і не була опублікована у той час в Україні, тим не менше М.Брайчевський був звільнений з роботи, його праці були заборонені до друку на довгі 15 років, а сам він став жертвою політичних репресій²². Уже влітку 1966 року ця праця почала поширюватися в українському самвидаві, а надрукована вона була у 1972 р. в Канаді без згоди автора. В Україні ж її публікація стала можливою тільки у серпні 1991 р.²³

Піддаючи аргументованій критиці насильно впроваджений “Тезами” в українській історіографії термін “возз’єднання”, М. Брайчевський доводив, що і з філологічної, і з історичної точок зору він є “абсолютною нісенітницею” і “елементарним невіглаством”. Автор виступав не лише проти вживання офіційної термінології і канонізованої радянською історіографією оцінки Переяславського акту. Цінність даної праці полягає насамперед у тому, що, по-перше, у ній дослідник зробив ряд загальних методологічних висновків, важливих для концептуально нового розуміння подій і явищ Визвольної війни та українсько-російських відносин: про визначальність принципу прогресивності національно-визвольної боротьби, про шкідливість для України та закабалених Росією народів теорії російського месіанізму, про розвиток буржуазних тенденцій в Україні у середині XVII ст., про негативні наслідки у політичній, економічній, культурній та сфері міжнародних відносин, які мав для України переяславсько-московський договір 1654 р. Відомо, що М.Брайчевський характеризував його як “союз коня і вершника, в якому Росія відігравала роль останнього”²⁴.

По-друге, дослідник, аналізуючи українську історію середини XVII ст., трактував її з державницьких позицій, протиставляючи Українську державу Російській, що вже само по собі було неприпустимим в умовах радянської дійсності і суперечило тезі про “віковічну єдність братніх народів”. Більше того, підписаний у січні 1667 р. Андрусівський договір між Росією і Річчю Посполитою про перемир’я Брайчевський назвав “актом загарбання лівобережних земель України російським царизмом і виявом колоніалістських тенденцій”²⁵. Автор рішуче спростував такий порядок речей, при якому всі явища, події і постаті української історії оцінювалися виключно з точки зору їх лояльності щодо Росії.

По-третє, М.Брайчевський у своєму дослідженні не просто принципово і послідовно піддав аргументованій критиці офіційну концепцію Визвольної війни, а продукує конструктивні ідеї, які згодом були концептуально розвинуті в його відомому “Конспекті історії України”²⁶.

Підкреслюючи значення цієї відносно невеликої за обсягом праці, відомий український історик Я.Ісаєвич проводить аналогію зі знаменитою статтею М.Грушевського “Звичайна схема “руської” історії і справа раціонального укладу історії східного слов’янства”, а появу її характеризує не лише як “переломну подію” в історичній науці, а й подію у політичному розвитку українства²⁷.

На жаль, висловлені свого часу М. Брайчевським думки та ідеї не знайшли належного продовження і розвитку у вітчизняній історіографії 70-80-х років. Помітні досягнення на археографічному поприщі, хоч і дали можливість долучитися до вивчення історії Визвольної війни широкому колу дослідників, однак через очевидні недоліки документальних видань (тенденційність у підборі матеріалів, підпорядкованість їх офіційній концепції) не позначилися на переосмисленні усталених стереотипів та історичних міфів²⁸. До кінця 80-х років фактично не було зроблено жодної спроби у середовищі вітчизняних науковців піддати конструктивній ревізії існуючу концепцію Визвольної війни. Навіть офіційно-пишне відзначення чергового ювілею Переяславської ради у 1979 р. не спричинило до якісних зрушень ні на рівні науково-теоретичних розробок, ні на рівні деформованої суспільної свідомості. Праці, опубліковані у цей час, охоплювали різноманітні аспекти досліджуваної проблематики – від з’ясування соціально-економічних та політичних передумов війни до відображення самих подій національно-визвольної боротьби. Проте не слід забувати, що ще на початку 70-х років в Україні розгорнулася чергова хвиля боротьби проти “українського буржуазного націоналізму”, будь-якого інакомислення і відступу від одновимірної марксистсько-ленінської методології. Боязнь втратити майбутнє і зазнати репресій ще більше поглибили суб’єктивістські підходи дослідників. У вітчизняній історіографії склалася така ситуація, коли кількісні показники майже перестали впливати на якісний рівень наукової продукції, а “вся вартість советських історичних праць”, за висловом

С.Білоконя, “полягала в нових даних, добутих з першоджерел”²⁹. У таких вкрай несприятливих умовах окремі дослідники намагалися врятувати честь української науки. Зокрема, це стосується праць О.Апанович, В. Грабовецького, Ю.Мицка, П.Михайлини, М. Кучернюка, Ф.Шевченка, дисертаційних досліджень В.Сергійчука, В.Степанкова. За винятком кількох монографій³⁰, це були, в основному, статті в журналах та наукових збірниках. Наукова цінність їх була різною, але жодна з них не виходила за межі офіційних постулатів, які ще більше “узаконювалися” у другому томі академічного багатотомного видання “Історії Української РСР”³¹. Своєрідним підсумком радянської історіографії Визвольної війни стала праця Ю.А.Пінчука, у якій було вперше зроблено аналіз усієї друкованої продукції по проблемі, що вийшла за роки радянської влади під кутом зору участі народних мас у визвольній боротьбі 1648-1654 рр.³²

Перебудовчі процеси, що розпочалися у радянському суспільстві в середині 80-х років, позначилися і на становищі історичної науки. Вільна наукова думка, яка жорстоко переслідувалася тоталітарним режимом, поступово почала пробиватися крізь дебри формалізму, кон’юнктури і заборон.

Як відомо, процес подолання стереотипів, особливо історичних, є дуже складним, завжди неоднозначним і болочим для будь-якого суспільства. Складовою його частиною є переосмислення історичного минулого. А це неминуче призводить до “розколотості” масової історичної свідомості. Сказане повною мірою стосується і досліджуваної проблеми. Поява наприкінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття значної кількості публікацій з історії козацтва та Хмельниччини, зокрема, була зумовлена як процесами лібералізації суспільних відносин в умовах перебудови, так і спраглою потребою самого суспільства дізнатися якомога більше про своє героїчне минуле, яке до цього часу подавалося дозовано і кон’юнктурно. Проте переважна більшість цих робіт носила науково-популярний характер і не претендувала на концептуальне переосмислення подій національно-визвольної боротьби українського народу в XVII столітті. Однак саме вони започаткували нові тенденції у дослідженні означених проблем у нових історичних умовах. Пріоритет при цьому належав відомим дослідникам: В.Степанкову, В.Смолю, М.Брайчевському, В.Борисенку, Ю. Мицику, О.Апанович та ін.

До традиційних для радянської історіографії наукових напрямів додалися нові, переважно заборонені до цього часу. Це, в першу чергу, проблеми формування української державності та становлення козацького адміністративно-територіального устрою (О.Апанович, О.Гуржій, Ю.Мицик, В.Сергійчук, В.Смолій, В.Степанков), економічної політики уряду Б.Хмельницького та самого процесу державотворення (В.Степанков, О.Гуржій, В.Борисенко), дипломатичних аспектів війни та впливу геополітичного фактора на характер і хід боротьби за незалежність (В.Брехуненко, І.Бутич, С.Плохій, В.Сергійчук, Я.Федорук), воєнного мистецтва української армії (Ю.Мицик, І.Свешніков, І.Стороженко), військово-політичної діяльності Б.Хмельницького та його бойових соратників (Ю.Мицик, В.Смолій, В.Степанков, Т.Яковлева та ін.).

Водночас початок 90-их позначився першими спробами переосмислення існуючої радянської концепції Визвольної війни українського народу. Цьому процесу значною мірою сприяло проведення у Києві та інших містах круглих столів за участю українських та зарубіжних дослідників³³, різного рівня наукових конференцій³⁴, щорічних Всеукраїнських історичних читань “Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку”³⁵, у ході яких відбувався обмін новими думками, активно обговорювалися дискусійні питання. Можна окреслити коло найбільш вагомих із них. Це, насамперед: сама термінологія для означення сутності і визначення типології подій, хронологічні рамки, характер подій, проблеми періодизації, причини, що зумовили це унікальне явище в українській історії. На жаль, доводиться констатувати, що незважаючи на велику кількість наукових праць, нікому з сучасних вітчизняних та

зарубіжних дослідників, крім В.Смолія та В.Степанкова, так і не вдалось наблизитися до створення цілісного науково виваженого і комплексного бачення розвитку цієї епохальної події української історії.

Концепція Смолія–Степанкова, основні положення якої вперше були викладені у невеликій брошурі, що побачала світ в академічному виданні у 1992 р., стала революційною в українській історіографії. Уже в самій назві роботи авторитетні вчені-медієвісти заклали принцип альтернативності³⁶. Не претендуючи на вичерпність і категоричність своїх суджень, дослідники вперше в українській історіографії розробили і запропонували справді наукову, теоретично осмислену концепцію історії Визвольної війни українського народу XVII ст. Згодом у своїх наступних дослідженнях В.Смолій і В.Степанков суттєво вдосконалили свою концепцію, підвівши під її основу фундаментальну джерельну базу, істотно поглибивши висновки, розглядаючи при цьому події української історії XVII ст. виключно в європейському контексті. По суті, дана концепція є єдиною на сьогоднішній день в українській історіографії, автори якої запропонували принципово новий підхід до проблеми. Усі попередні спроби, які ми розглядали, являли собою здебільшого дослідження подій війни без теоретичного осмислення її причин, сутності, логіки розвитку, визначення ролі і місця у національній та європейській історії. Що стосується офіційної марксистської концепції, створеної радянськими істориками, то з висоти часу і завдяки сучасним дослідженням очевидним є той факт, що засвідчує її ідеологічно-політичний, а не науковий характер.

Оскільки зміст та особливості концепції Смолія–Степанкова висвітлені у численних і ґрунтовних монографіях та розвідках³⁷, автор статті не ставить собі за мету відтворення основних її положень, а свідомо обмежується окремими спостереженнями. Насамперед, при ознайомленні з концепцією Української національної революції XVII ст. впадають у вічі її цілісність, наукова аргументованість суджень, належне теоретичне забезпечення положень і висновків.

1. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. – К., 1994. – С. 82.
2. Ісаєвич Я.Д. “Приєднання чи возз’єднання?” М.Ю.Брайчевського – переломна подія в українській історіографії // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С.244.
3. Назаренко Ю.В. Исследование истории освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. и воссоединения Украины с Россией в советской историографии середины 30-х – середины 80-х гг.: Автореферат дисс... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1987. – С. 7-8.
4. Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу 1648-1658 років: стан і проблеми дослідження // Україна крізь віки: Зб. статей. – К., 2000. – С.123.
5. Национальные истории в советском и постсоветских государствах / Под ред. Аймермахера К., Бордюгова Г. – Москва, 1999. – С. 63.
6. Бойко І.Д. Переяславська Рада та її історичне значення. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954; Дядиченко В., Стецюк К. Боротьба українського народу за возз’єднання України з Росією. – К.: Держполітвидав УРСР, 1953; Дядиченко В.А. Переяславська Рада та її історичне значення. – К.: Трансжелдориздат, 1954; Касименко О.К. Возз’єднання України з Росією і його історичне значення. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954; Голобуцький В.О. Росія і визвольна війна українського народу 1648-1654 рр. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954; Визвольна війна 1648-1654 рр. і возз’єднання України з Росією. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954.
7. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. – К.: Наукова думка, 1973. – С.95.
8. Див.: Пинчук Ю.А. Роль народных масс в освободительной войне 1648-1654 гг. и воссоединение Украины с Россией (Советская историография). – К.: Наукова думка, 1986; Назаренко Ю.В. Исследование истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. и воссоединения Украины с Россией в советской историографии середины 30-х – середины 80-х гг. Автореферат дисс... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1987.
9. Ткач А.П. Общественный и государственный строй Украины периода народно-освободительной войны и воссоединения Украины с Россией (1648-1654 гг.): Автореферат дисс... канд. юрид. наук. – К., 1954; Його ж. Складывание украинской государственности в период народно-освободительной войны 1648-1654 гг. // Научные записки КГУ. – К.: КГУ, 1954. – Т.ХІІІ. – Вып. V. – С. 17-34.
10. Історія України. Короткий курс / Під ред. Білоусова С.М., Гуслистого К.Г. та ін. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – С.92.
11. Історія Української РСР. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 2. – С. 58-61, 74; Рибалка І.К. Історія України. Дорадянський період. – К.: Вища школа, 1991. – С.146.
12. Крип’якевич І.П. Богдан Хмельницький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 535 с.

13. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів: Світ, 1990. – С.159-189.
14. Крип'якевич І.П. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького (До 300-річчя з дня смерті) // Укр.іст.журн. – 1957. – №1. – С.94-105.
15. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990. – С.170-186.
16. Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 500 с.
17. Апанович О. Федір Павлович Шевченко. Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина. Спогади та історіографічний аналіз. – К.: Інститут історії України, 2000. – С.46.
18. Апанович О. Победы украинского народа над польско-шляхетскими войсками на начальном этапе освободительной войны (1648) // Воссоединение Украины с Россией (1654-1954): Сб. статей. – Москва: Изд-во АН СССР, 1954. – С.145-177.
19. Голобуцкий В.А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – К.: Госполитиздат УССР, 1962. – 360 с.
20. Компан О.С. Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 112 с.
21. Легкий В.И. Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648-1654 гг. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1959. – 175 с.
22. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. – К.: Либідь, 1995. – С.115-116.
23. Брайчевський М. Приєднання чи воз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції) // Україна. – 1991. – №16. – С.34-38; №17. – С.31-34.
24. Там само. – №16. – С.38.
25. Там само. – №17. – С.34.
26. Брайчевський М. Конспект історії України. – К., 1992.
27. Ісаєвич Я.Д. “Приєднання чи воз'єднання?” М.Брайчевського... – С.243-244, 248.
28. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3-х т. – Москва: Изд-во АН СССР, 1953, 1954; Документы Богдана Хмельницкого (1648-1657). – К.: Изд. АН УССР, 1961; Документы об освободительной войне украинского народа (1648-1654). – К.: Наукова думка, 1965.
29. Білокінь С.Чи маємо ми історичну науку? // Наше минуле. – 1993. – Число 1. – С.12.
30. Грабовецький В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр. – К.: Наукова думка, 1972; Кучернюк М. Джерела про російсько-українські політичні зв'язки в роки визвольної війни українського народу (1648-1654). – Львів: Вища школа, 1980; Михайлина П. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654 рр.). – К.: Наукова думка, 1975; Мыщук Ю.А. Анализ источников по истории освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – Днепропетровск, 1983; Сергийчук В.И. Народная армия на Украине в годы освободительной войны 1648-1654 (Организация, вооружение, обеспечение): Автореферат дисс... канд. ист. наук. – К.1982; Степанков В. Антифеодалная борьба крестьянства и казацких низов в годы Освободительной войны (1648-1654): Автореферат дисс... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1980.
31. Історія Української РСР. – У 8-ми т., 10-ти кн. – К.: Наукова думка, 1979. – Т.2. Визвольна війна і воз'єднання України з Росією. – С.13-75.
32. Пинчук Ю.А. Роль народных масс в освободительной войне 1648-1654 гг. и воссоединение Украины с Россией (Советская историография). – К.: Наук. думка, 1986. – 214 с.
33. Проблеми української історичної медієвістики. Методичні рекомендації. Теоретично-практичні розробки. (Кам'янець-Подільський, травень 1989 р.). – К.: Інститут історії, 1990; Проблеми дослідження історії України. Збірник матеріалів. Перший круглий стіл істориків. Славськo, 4-6 вересня 1990. – Львів: НТШ, 1993; Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали “круглого столу”) // Укр. іст. журн. – 1990. – №12. – С.12-29.
34. Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва. У трьох випусках. – К.: Інститут історії України, 1993; Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995р.). – К.: Інститут історії України, 1996.
35. Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Республіканських історичних читань). К., 1991; Українська козацька держава... Матеріали Других республіканських історичних читань. – К. – Черкаси, 1992; Матеріали Третіх Всеукраїнських читань. – К. – Черкаси, 1993; Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. – К. – Черкаси, 1994; Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. – К. – Черкаси, 1995.
36. Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К.: Інститут історії України, 1992. – 42 с.
37. Див: Смолій В.А., Степанков В.С. Українська Національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 352 с.; Їх же. Українська Національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. – К., 1999. – 108 с.; Їх же. Українська Національна революція 1648-1676 рр. кризь призму століть // Укр. іст. журн. – 1998. – №1. – С. 3-24; №2. – С. 3-25; №3. – С.3-12.